

Recenzijos

IŠ NAUJO ATRANDAMAS VILNIUS

Mindaugas Kvietkauskas, *Vilniaus literatūrų kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas 1904–1915*, monografija, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, 391 p.

Mindaugo Kvietkausko monografijos ketvirtajame viršelyje yra išspausdinta mandagi anotacija, kurioje ši knyga pristatoma kaip „tikra naujiena“. Autorius perskaitė ir aprašė XX a. pradžios Vilniaus literatūrinius tekstus, kurie iki šiol lietuvių literatūros istorijos buvo visiškai netyrinėti arba tyrinėti labai mažai. Savo darbo tikslus pats literatūrologas nusako taip: „Pradedant pirmaisiais XX a. metais šiame palyginti nedideliame mieste vienu metu labai intensyviai prasiveržė net penkių kultūrų – lietuvių, lenkų, žydų, baltarusių ir rusų – saviraiškos galios, modernūs politiniai ir socialiniai siekiai, meninės tapatybės paieškos ir gausūs literatūrinės kūrybos reiškiniai. (...) Pagrindinis šios knygos tikslas yra atkurti, kiek įmanoma geriau restauruoti daugiakalbę Vilniaus ankstyvojo modernizmo literatūrą.“ (p. 7).

Taigi formuluojamas paprastas ir ambicingas uždavinys: autorius įsipareigoja perskaityti visus tarp 1904 ir 1915 m. Vilniuje išėjusius literatūrinius tekstus – knygas ir periodiką penkiomis kalbomis – ir atsakyti į pagrindinį klausimą: „ (...) ar daugiakalbę Vilniaus literatūrą traktuosime kaip atskirų tautinių segmentų sumą, (...) ar darysime prielaidą, kad daugiakalbė

Vilniaus literatūra egzistavo (...) kaip ypatinga poliloginė kultūrinė-semantinė sistema, t. y. kad atskiros, unikalios tautinės literatūros funkcionaluoja Vilniuje kaip sistemos sistemoje.“ (p. 8)

Perskaičius įvadines monografijos autoriaus pastabas, sunku patikėti, kad tokia akivaizdi, tiesiog elementari literatūros istorijos tema iki šiol dar niekieno nebuvo tyrinėta. Tekstai, apie kuriuos rašoma šioje knygoje, guli čia pat, ranka pasiekiami, o jų kūrėjai dar ne taip seniai vaikščiojo tomis pačiomis gatvėmis, kurias šiandien mina mūsų kojos. Tereikėjo atsigręžti, ištiesti ranką. Aptariamoji monografija reikšminga pirmiausia todėl, kad šį gestą realizavo. Tai pamatinis darbas tikraja, neperkeltine prasme: darbas, kalbantis svarbius dalykus, pateikiantis iki šiol ignoruotus faktus, nusakantis jų santykius ir siūlantis jų interpretacijas. Tad Mindaugo Kvietkausko monografiją derėtų anoutuoti ne kaip „tikrą naujieną“, bet kaip pagaliau atliktą, jau kur kas anksčiau turėjusį pasirodyti literatūros tyrimą.

Naujausioji lietuvių kultūros istorija ne taip seniai „atrado“ ir ėmė intensyviai svarstyti Lietuvos, kaip kelių kalbų ir kelių kultūrų valstybės, sampratą. Į publicistikos akiratį ir į plates-

nės visuomenės sąmonę ši tema pateko amžių sąvartoje, kai imta daug kalbėti apie stojimą į ES. Šiandien „multietninės“, „daugiakalbės“, „tolerantiškos“ Lietuvos sampratos jau yra tapusios retorinėmis klišėmis: jas gausiai vartoja politikai, jomis argumentuojama prašant lėšų iš ES fondų, šios frazės spausdinamos turistiniuose bukletuose. O Vilnius visuotinai pripažįstamas gražiausiu Lietuvos daugiatautiškumo pavyzdžiu. Tačiau tarp retorikos ir autentiško polilogo esama simptomiško kontrasto. „Dabartinis vilnietis (dažniausiai lietuvis, pirmos arba antros kartos miestietis) yra tartum žmogus, nuolat gaunantis ne jam adresuotus ir ne jo kalba parašytus, apie nepažįstamųjų egzistenciją kalbančius laiškus, nors gyvenamoji vieta ant voko nurodyta kaip tik jo. Kadaisė šiame mieste gyvavęs kalbų, kultūrų ir literatūrų polilogas (...) vis dar kreipiasi į šiandienos miestietį bent mažais fragmentais iš buvusio sudėtingo universumo – išlikusiu gatvės užrašu, paminkline lenta, pavarde ant namo fasado, antkapio akmeniu.“ (p. 13–14)

Imdamasis rekonstruoti Vilniaus kultūrinio polilogo visumą, monografijos autorius žengia ant trapius ledo. Tas dabartinis vilnietis, lietuvis, pirmos arba antros kartos miestietis, dažnai ne tik gautų laiškų neskaito, bet nesusimastęs juos išmeta. Vilnius – paskutinioji, itin dviprasmė lietuvių nacionalizmo „pergalė“, paskutinioji teritorija, kurią „atsikovojojame“ – šis Vilnius, pasirodo, tebeturi tylios egzistencinės gelmės, galinčios sudrumsti nuotaiką Tauragės ar Zarasų ūkininko palikuoniui, darančiam karjerą vienoje iš gausių lietuviškų ministerijų.

Vilniaus literatūrų kontrapunktų poleminių kontekstą sudaro moderniojo nacionalizmo – visų pirma lietuviškojo, bet ne tik jo – ideologiniai ir mitologiniai turiniai bei jų sublimacijos literatūros istorijoje. Ši monografija skatina iš

naujo permąstyti regimai aiškius dalykus, perbraižyti savumo ir svetimumo ribas kultūriniam Vilniaus žemėlapyje. Simptomiška, kad įvardiniai knygos skyriai, kuriuose svarstoma mokslininko pradinė pozicija (p. 7–49), dažnokai ataudžiami literatūrinės, metaforų ir palyginių nevengiančios kalbos fragmentais. Jie primena tamsiąją Vilniaus istorijos pusę, kuri neleidžia lengvai pereiti prie racionalaus, objektyvuojančio mokslinio kalbėjimo: tyrinėtojas „tartum pasijunta esąs ledyninių lūžių ir raguvų teritorijoje (...), suraižytoje daugybės nežinojimo, tradicijų uždarumo, istorinės atminties skirtumų, prievartos žymių, sunaikintų bendruomenių nebylumo.“ (p. 15)

Monografijoje pateikiamomis interpretacijomis stengiamasi skaitytoją įtikinti, kad dvidešimto amžiaus pradžios Vilnius buvo vientisas kultūrinis organizmas. Nors literatūra jame buvo rašoma šešiomis kalbomis, galime atskirti jas siejančius panašius patirties impulsus, regėti išskylant panašias estetines bei filosofines nuostatas, galime justti vieną tos kultūros pulsą. Šią nuostatą išreiškia *kontrapunkto* sąvoka: „Tyrinėjant XX a. pradžios Vilniaus literatūras, kontrapunktu norisi pavadinti tokį reiškinį, kai tam tikri raidos momentai, centrinę vietą įgyjantys simboliniai vaizdiniai, stilistinės ir idėjinės programos, ryškūs kultūrinio mentaliteto ir rašytojų laikysenos pokyčiai, tam tikrų tekstų recepcija sinchroniškai pasirodo keliose Vilniaus literatūrose, nors kiekvienoje iš jų turi savo specifinę kultūrinį pobūdį, vidinę funkciją ir prasmę.“ (p. 45)

Monografijos analizės struktūra yra gerai apgalvota ir paprasta. Remdamasis gausia literatūrine medžiaga autorius išryškina tris pagrindinius Vilniaus literatūrų kontrapunktinio skambėjimo etapus: prometėjiškąjį (1904–1907), apoloniškąjį (1908–1912) ir dionisiškąjį (1912–1915).

Iš modernizmo filosofinio diskurso perimamos Prometėjo, Apolono ir Dioniso figūros alegoriškai apibendrina kiekvienai literatūrinei laikysenai būdingą santykį su tikrove.

Prometėjiškojo etapo literatūra (kurios istorinį kontekstą sudaro neramūs 1905-ieji metai) žavėjosi neišsemiamomis kūrybingo individo galiomis ir maištaudama siekė keisti pasaulį. Apoloniškojo kontrapunkto tekstai (rašomi išgalint represijoms po 1905 m.) susitelkė į vidinį žmogaus mikrokosmosą, jame ieškodami ir rasdami amžinojo, kosminio grožio, visaapėriantios dvasinės harmonijos ir šviesiojo estetizmo pradų. Dionisiškojo laikotarpio tekstai pripažįsta pasaulio ir sielos nepažinumą, reflektuoja elementariųjų energijų – visų pirma *eros* ir *tanatos* – nesutramdomą jėgą, atsiveria moderniojo žmogaus baimėms ir egzistenciniam nerimui. Kiekvienam čia minimam etapui – kontrapunktui išryškinti randa ma daug įtaigių pavyzdžių.

Svarstant bendrąją monografijos struktūrą norėusi atkreipti dėmesį į pirmąjį, skatinantį diskutuoti jos aspektą. Vilniaus literatūrų poliologo problema, įtaigiai iškelta įvadiniuose skyriuose, išsprendžiama pernelyg „pergalingai“, pernelyg vienareikšmiškai. Dar tik formuluojant analizės nuostatas bei pradines pozicijas jau teigiama: „(...) akivaizdu, kad XX a. pradžios literatūrinio Vilniaus specifika – tai literatūrų *polilogas* (...)“ (p. 31) Tolesni knygos skyriai pateikia gausybę įrodymų, patvirtinančių šį teiginį. Nors skaitytojas su džiaugsmu pasiduoda jų sugestijai, sunku atsikratyti įspūdžio, kad autoriui jo tyrinėjimo išvados buvo žinomos iš anksto, kad Vilniaus literatūrų kontrapunktai yra monografija *a la thèse*. Galbūt knygai praverstų šiek tiek daugiau analitinio nepasitikėjimo formuluojamais teiginiais, šiek tiek daugiau dėmesio tiems argumentams, kurie kirstųsi su

iškelta hipoteze apie Vilniaus literatūrų poliologo egzistavimą. Tokia refleksija tik sustiprintų pasirinktą argumentaciją.

Šiuos priekaištus skaitytojas greitai pamiršta, išgilinęs į konkrečių autorių bei jų kūrinių analizes. Monografijoje atsiveria išsisas naujas literatūros pasaulis su negirdėtais vardais, neskaitytais tektais ir įvairiakalbėmis citatomis, giliai įstringančiomis į atmintį. Knyga suteikia dviejų rūšių skaitymo džiaugsmo. Viena vertus, smalsu skaityti apie nelietuvių Vilniaus autorių (ypač – prasčiausiai pažįstamų žydų ir baltarusių) gyvenimą ir veiklą šiame mieste, susipažinti su pateikiamomis jų kūrinių interpretacijomis. Kita vertus, į monografijos svarstymų lauką patenkantys žinomi reiškiniai interpretuojami naujai, parodant ligi šiol nematytas sąsajas bei reikšmes. Iš pirmosios rūšies skaitymo džiaugsmo itin įspūdingi yra Urijos Kacenenbogeno, Pereco Hiršbeino, Maksimo Hareckio ir Maksimo Bahdanovičiaus kūrybos aptarimai. Iš pažįstamųjų dalykų srities norėusi atkreipti dėmesį į Jono Biliūno bei Igno Šeinaus kūrybos reinterpretacijas bei į poleminių neoromantinės estetikos reabilitavimą skyriuje „Literatūros autonomija: grožio ir sintezės paieškos nuo 1908-ųjų“.

Nelietuviškųjų literatūrų interpretacijas sunku komentuoti: čia monografijos autorius teisėtai gali didžiuotis pirmieivio pranašumu. Pateikiami tekstų pavyzdžiai sklandžiai gula į argumentų struktūras, kuriomis grindžiama tezė apie nepaprastai patrauklaus Vilniaus poliologo egzistavimą. Hiršbeino drama *Eynzame veltn* (*Vieniši pasauliai*) ir Bahdanovičiaus eilėraščiai *Змяны цар* (*Žalčių karalius*) bei *Дзесь у хмарах жывуць навукі* (*Čia debesyse gyvena vorai*) sukrečia savo sugestijos galia. Tai tekstai, jau po pirmojo skaitymo įsirėžiantys į skaitytojo sąmonę. Jų autorių ligišiolinis nebuvimas lie-

tuvių literatūros apyvartoje jau net ne apmaudus neapsižiūrėjimas, bet beveik begėdystė.

Lietuvių literatūrai geriau žinomų reiškinių interpretacijos užmezga vaisingą dialogą su esama literatūros istorijos tradicija. Bene įspūdingiausiai iš naujo perskaitomi Jono Biliūno tekstai. Monografijos autorius atranda šio rašytojo kūrinis siejantį vidinį intertekstą (p. 153–152; kalbama apie *Laimės žiburį, Liūdną pasaką* ir *Ant Uetlibergo giedra!*). Tekstų sąšaukos atskleidžia iškaltą Biliūno pasaulėjautos kitią, vedantį nuo revoliucinio prometėjizmo paradigmos į kur kas pesimistiškesnę – ir modernesnę – egzistencinio tragizmo paradigmą (p. 158).

Bene griežčiausia polemika užsimezga skyriuje „Literatūros autonomija: grožio ir sintezės paieškos nuo 1908-ųjų“. Monografijos autorius siekia įtikinti, kad tradiciškai neoromantizmo terminu apibūdinama XX a. pradžios literatūra neteisingai laikoma visų pirma tautiniu kodu. Lietuvių neoromantikų tekstus atsiverčiant greta lenkų ir žydų, išryškėja kur kas platesnis temų ir problemų horizontas bei sudėtinga moderniojo individualiojo sąmoningumo paradigma. Knygoje pateikiamos tokioms reinterpretacijos prielaidos bei nurodomi literatūrinio kontrapunkto pavyzdžiai yra labai įtikinantys.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad tai – „sunkiausias“, klampiausiai parašytas knygos skyrius, kuriame argumentacijos logika išsilieja sunkiai įkandamomis pastraipomis apie kosmiškąjį individualizmą, meno autonomiją, *principium individuationis* ir kitus neoromantinės pasaulėvokos aspektus. Autoriaus daromos išvados išsakomos skyrelio pabaigoje: „Taigi neoromantinė kosmiškojo individualizmo pasaulėžiūra, pasirodanti po revoliucinio virsmo laikų daugia-
taučio Vilniaus kultūrinėse ir literatūrinėse pro-

gramose, neturėtų būti tiesiogiai siejama su nacionalistine kultūros programa, vienprasmiai tautinės meno teritorijos apibrėžimu ir gynyba. (...) Vilniaus literatūrinio neoromantizmo programose *principium individuationis* taip pat atrodo savitai „verstas“ į politinį tautiškumo kodą ieškant kultūrinės harmonijos, atsvaros krizinei modernybės įtampai, „dvasinių autonomijų“ apsaugos būdų.“ (p. 208) Šie visiškai priimtini teiginiai yra gana paprasti, jiems apginti galbūt pakaktų ir mažesnio kalibro intelektualės artilerijos.

Užtat kiek daugiau dėmesio būtų galima skirti drastiškai įtampai tarp neoromantikų atrandamo kosminio estetinio pasaulio plano ir niūrios, beviltiškos „realiosios“ erdvės. Regis, ši įtampa – apie kurią trumpai užsimenama aptariant Čiurlionių korespondenciją – bus tapusi vienu iš pagrindinių krizinės modernistinės sąmonės katalizatorių, paskatinusių jau atvirą pasaulio nepažinumo ir grėsmingumo vaizdavimą vėlesniuose dionisiškojo kontrapunkto Vilniaus tekstuose. Sudėtingi, daugiažodžiai neoromantinės pasaulėjautos aprašymai sukelia įspūdį, jog minimo laikotarpio literatūrai pavyko pergalingai apginti nelygstamo dvasinio individualumo – „sielos monadų“ – egzistenciją nuo atšiaurios šiapusybės puolimo. Labiau pabrėžiant tragišką tokios pasaulėjautos konfliktą su niūria, socialinės ir politinės agresijos pilna gyvenamąja aplinka, išryškėtų efemeriškesnis ir daugeliu prasmių modernesnis jos pobūdis.

Paskutinis knygos skyrius *Daugialypės tikrovės patirtys 1912–1915 m. kūrinuose* siūlo atpažinti dar vieną Vilniaus literatūrų modernios sąmonės raidos etapą. Optimistinis prometėjiskojo laikotarpio tikėjimas individo kūrybiu pajėgumu skausmingai sueižėja nuo politinės ir socialinės agresijos smūgių, pasitraukia į silpnai ginamą estetinės autonomijos erdvę bei

galiausiai žlunga: pereinama į individui nebevaldaus srautinio pasaulio suvokimo, srautinės sąmonės sferą.

Ši monografijos dalis pateikia bene ryškiausią Vilniaus literatūrų kontrapunktą, kai nuostabiai panašus pasaulio percepcijos ir jos interpretavimo būdas atsiranda skirtingų kalbų, skirtingų autorių kūryboje. Dėmesį patraukia egzotiškos digresijos į Nikolajaus Krainskio energetinę sapnų teoriją ir Ernsto Macho fizikinės hipotezės, kurios įtraukiamos į svarstymų kontekstą. „Pasaulio kaip stabiliai ir apibrėžtai funkcionuojančios visumos modelis staiga pavirsta į daugybės nesugaunamai kintančių visatos energijų rezginį, o žmogaus psichika – į sunkiai nuspėjama, laikiną ir gana atsitiktinę tų energijų sąmazgą. (...) Žmogaus pojūčių, jo nervų sistemos fiksuojama realybė tėra plonas paviršius, po kuriuo egzistuoja sąmonei nesuprantamas metapasaulis, sudarytas iš decentralizuotų, subatominių srautų, didžiulės daugybės energijos formų, kurios srovės plūsta visomis įmanomomis kryptimis.“ (p. 252–253). Šie epistemologinio pobūdžio moderniosios sąmonės pokyčiai monografijoje siejami su kai kuriomis moderniosios estetikos kryptimis (pirmiausia su ekspresionizmu, kiek rečiau – su impresionizmu) ir jau nebe ankstyvojo, bet „brandžiojo“ modernizmo formavimusi. Analizuojami Jerzy Janakowskio, Igno Šeiniaus, Maksimo Hareckio, Maksimo Bahdanovičiaus ir Leibo Naiduso tekstai nuosekliai suveriami ant srautinės sąmonės problemikos ašies ir galutinai įtikina, kad Vilniaus literatūra turėjo vientisą, visas jos kalbas persmelkiantį pulsą.

Tad koks ankstyvojo Vilniaus modernizmo paveikslas iškyla skaitytojui prieš akis, užvertus paskutinį Mindaugo Kvietkausko monografijos puslapį? Tai ne tik margas, nepelnytai primirštas ir kerinčia kultūrine gyvybe dvelkiantis po-

lilogas. Vilniaus literatūrų kontrapunktai Mindaugo Kvietkausko monografijoje įgauna klasikinės simetrijos ir harmonijos bruožų: regime atsirandant, plėtojantis ir kintant išpūdingus literatūrinius sąskambius; Vilniaus autorių tekstai bei mintys išsidėsto aiškiai nubrėžtose laiko ir erdvės ašyse, galime grožėtis plastiškais jų pasaulėjautos bei pasaulėvokos perėjimais; literatūriniai reiškiniai išsidėsto į prasmingas, vientisos logikos persmelktas struktūras. Nors Vilniaus ankstyvojo modernizmo istorija pasakoja apie tai, kaip skausmingai žlunga tikėjimas pasaulio pažinumu, pats modernizmo plėtojimosi, jo gyvybės aprašymas turi daug mitologinio įtaigumo.

Apsukę ratą grįžtame prie pradinių pozicijų. *Vilniaus literatūrų kontrapunktai* – ne vien mokslinė knyga. Joje pateikiami svarstymai įsilieja į platesnį poleminių lauką, kuriame senosios Lietuvos kultūros formose ieškoma atgaivos nuo skausmingų nacionalizmo įtampų. Šiandieniniam naiviam Vilniui primenama, kad jis gimė iš labai skausmingos ir dar nepamirštos tautinių karų patirties. Knygoje ne tik ir ne tiek rekonstruojamas XX a. pradžios literatūrų polilogas, kiek plėtojamas Vilniaus intelektualams brangus šio miesto mitas: pasakojimas apie Vilnių, kuriame buvo gyvenama ir mirštama dar nežinant, kad dėl visko kalti žydai, lenkai ar rusai.

Vilniaus literatūrų kontrapunktuose rekonstruojamas penkių Lietuvos kultūrų polilogas įsilieja į naujausių lietuviškosios tapatybės svarstymų ratą. Šios knygos emocinis krūvis bei joje konstruojama pasaulio vizija paradoksaliai atkartoja XX a. pradžios Vaižganto *Pragiedrulių* judesį: čia pat, po mūsų kojomis, glūdi turtai, kurių nematome; atmintis – atsiminti žodžiai, rekonstruotas polilogas – išjudina šią gelmę ir prikelia ją naujam gyvenimui. Vilnius pražysta neregėtais, sukreciančiais, „anksčiau nei Vaka-

rų Europoje“ atsiradusiais tekstais, liudijančiais „kitokios“, „geresnės“, „autentiškesnės“ Europos gyvavimą čia, Lietuvoje. Šio miesto bokštų vertikalė tampa naująja *axis mundi*...

Ši mitologinė sugestija monografijoje realizuojama labai tvirto, moksliško kalbėjimo formomis. Tai – elitinė, saujelei literatūros mokslo profesionalų skirta knyga. Jos metodologinės atramos suręstos pakankamai tvirtai, tad čia tegalime formuluoti vieną kitą atsargią pastabą.

Kriterijai, kuriais remiantis buvo atrinkti monografijoje aprašomi autoriai bei tekstai, nurodomi labai nekonkrečiai (p. 9). Kai kurių aptariamų asmenybių (pvz., Jono Biliūno arba Leibo Naiduso) ryšys su Vilniumi remiamas pernelyg formaliais argumentais – abu leidę savo knygas šiame mieste – ir galėtų būti dėl to diskutuojama. Vilniaus literatūrų polilogas gimsta kaip specifinės atrankos rezultatas, bet kadangi monografijoje pateikiami literatūriniai faktai ir jų ryšiai dažnai yra unikalūs, lietuvių literatūrai visai nežinomi, sunku įvertinti tos atrankos objektyvumą: belieka pasitikėti tyrinėtojo sąžiningumu. Be abejo, tai – visų pirmųjų knygų silpnosios (ir drauge stipriosios) ypatybės.

Vilniaus literatūrų kontrapunktų kalbos taisyklingumas ir stilius yra tipiškas šiuolaikinės lietuvių humanitarų rašytinės kalbos pavyzdys. Jos sintaksė itin sudėtinga, hipotaktinė. Vartojama gausybė tarptautinių žodžių bei specifinių terminų – kartais jie vargina, atrodo savitiksiški, vartojami ne iš reikalo, bet iš puikavimosi

terminais aistros, pvz., „Fragmentiškame, dar nelygiai trūkčiojančiame apsakymo tekste antrą kartą pasirodo to paties *simbolinio naratyvo genas*“ (p. 146, išryškinta mano – V. Š.). Įvadinuose knygos skyriuose, ypač p. 29–40, piktnaudžiaujama *heterogeniškumo*, *homogeniškumo* bei *fenomeno* sąvokomis. Kai kurių terminų vartojimas beveik prilygsta klaidoms, pvz., „literatūrinio gyvenimo epicentras“ (p. 31); „daugybines reakcijas“ (p. 37–38). Pasitaiko tipiškų kalbos kultūros netikslumų: „vykdant literatūrų raidos rekonstrukciją“ (p. 41); „visuomenėje prasidėjo politinės apatijos formos“ (p. 171). Korektūros klaidų tėra viena kita.

Tekstų aprašymo priemonės (citavimo būdai, nuorodos, literatūros sąrašas ir kt.) nėra idealiai sutvarkytas: pakartotinai cituojamų šaltinių kartais nurodoma visa išnaša, kartais tik pastaba „ten pat“, kartais tik autoriaus vardas; kai kur nurodomi cituojami puslapiai (p. 154–155). Tačiau šaltiniai bei kontekstai identifikuojami tiksliai, skaitytojas niekur nesusipainioja. Vokiečiai gal pakraipytų galvą, bet Lietuvoje visa tai, dėl ko paprieštarauta, yra lyg smulkmenos.

Mindaugo Kvietkausko *Vilniaus literatūrų kontrapunktai* yra labai svarbi ir reikšminga lietuvių literatūros istorijos monografija. Ji parašyta įtikinamai ir argumentuotai, džiugina akį kukli, bet elegantiška poligrafija. Norisi tikėtis, kad ir kitos šio mokslininko knygos bus tokios pat sėkmingos.

Vaidas Šeferis